

λογία. Κοινωνικές αναπαραστάσεις, Αθήνα 1995.

Hidebrandt, H., *Gesundheitsbewegungen in den USA. Neue Initiativen im «anderen Amerika»*, Opladen 1992.

Heller, C. «Φεμινισμός, Οικολογία και η εξέλιξη της Σωματικής Πολιτικής», στο: *Κοινωνία και Φύση* 3.1993.

Hobsbawm, E.-J., *Η εποχή του κεφαλαίου (1848-1875)*, Αθήνα 1996.

Foucault, M. «Η ερμηνευτική του υποκειμένου», στο: *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* 9.1992.

Jütte, R., *Geschichte der Alternativen Medizin. Von der Volksmedizin zu den unkonventionellen Therapien von heute*, München 1996.

Kohn, M., *Persönlichkeit, Beruf und soziale Schichtung*, Stuttgart 1981.

Koos, L. «Krankheit in Regionville», στο: *Mitscherlich.A. (επιμ.), Der Kranke in der modernen Gesellschaft*, Frankfurt 1984.

Kühn, H., «Macht und Gesundheit», στο: *Leviathan* 24.1996.

Κυριόπουλος, Γ./Νιάκας, Δ., *Θέματα Οικονομικών και Πολιτικής της Υγείας*, Αθήνα 1994.

Mecanic, D. «Illness and Cure», στο: Kosa, J. (επιμ.), *Povetry and Health*, New York 1969.

Mosconi, S. «Η εποχή των κοινωνικών αναπαραστάσεων», στο: Παπαστάμου, Σ./Μαντόγλου, Α. (επιμ.), *Σύγχρονες έννοιες στην κοινωνική ψυχολογία. Κοινωνικές αναπαραστάσεις*, Αθήνα 1995.

Navarro, V. «Die Struktur des monopolistischen Sektors und seine Bedeutung für das Gesundheitswesen», στο: *Argument* 1976, τομ.1 (Jahrbuch für kritische Medizin), Berlin 1976.

Ντάβου, Μ./Χρηστάκης, Ν., *Τα παιδιά μιλούν για την υγεία και την ασθένεια*, Αθήνα 1994.

Offe, C., *Leistungsprinzip und individuelle Arbeit*, Frankfurt 1970.

Parsons, T., «Struktur und Funktion der modernen Medizin. Eine soziologische Analyse», στο: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 3.1961.

Parsons, T., «Definition und Krankheit im Lichte der Wertbegriffe und der sozialen Struktur Amerikas», στο: Mitscherlich, A. (επιμ.), *Der Kranke in der modernen Gesellschaft*, Frankfurt 1984.

Pilgrim, D./Rogers A., *A Sociology of Mental Health and Illness*, Philadelphia 1997.

Pollak, M. «AIDS. Risikomanagement unter widersprüchlichen Zwängen. Reaktionen und Verhaltensänderungen unter französischen Homosexuellen», στο: *Journal Für Sozialforschung* 3/4.1987.

Porter, R., *Disease, medicine and society in England, 1550-1860*, Cambridge 1993.

Rifkin, J., *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της. Η δύση του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού και το χάραμα της μετά-την-αγορά εποχής*, Αθήνα 1996.

Rommel, Ch. «Die Präventionsmedizin und das Unbehagen an der Ganzheitlichkeit: Gesundheitspflicht oder Salutogenese?», στο: Wessel, K.-F. (επιμ.), *Herkunft, Krise und Wandlung der modernen Medizin*, Bielefeld 1994.

Ryan, W., *Blaming the Victim*, New York 1971.

Σόντακ, Σ., *Η νόσος ως μεταφορά. Το AIDS και οι μεταφορές του*, Αθήνα 1993.

Sieverding, M. «Sind Frauen weniger gesund als Männer? Überprüfung einer verbreiteten Annahme anhand neuerer Befunde», στο: *Kölner Zeitschrift Für Soziologie und Sozialpsychologie* 3.1998.

Syme, L.-S./Berkman, L.-F. «Social Class, Susceptibility, and Sickness», στο: Conrad, P./Kern, R. (επιμ.), *The Sociology of Health and Illness. Critical Perspectives*, New York 1986.

Touraine, A. «Krise und Wandel des sozialen Denkens», στο: Berger, J. (επιμ.), *Die Moderne-Kontinuitäten und Zäsuren (Soziale Welt, τχ. 4.1986)*, Göttingen 1986.

Townsend, P. «Discussion for: R.Firth, Family and Kindship in Industrial Society», στο: *The Sociological Review* 8.1964.

Townsend, P. «Poor Health», στο: Walker, A./Walker, S (επιμ.), *The Crowding Divide: A social Audit 1979-1987*, London 1987.

Τσαλίκη, Γ. «Η αμφιδέξια πολιτική της πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας», στο: Κυριόπουλος, Γ./Φιλιάλης, Τ. (επιμ.), *Η πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996.

Τριχόπουλος, Δ., *Επιδημιολογία. Αρχές-Μέθοδοι-Εφαρμογές*, Αθήνα 1982.

Wilkinson, S./Kitzinger, C., «Towards a feminist approach to breast cancer», στο: Wilkinson, S./Kitzinger, C. (επιμ.), *Women and health: Feminist Perspectives*, London 1994.

Wotschak, W. «Integrierte Beurteilungsanalyse industrieller Arbeitsstätten. Über das Verhältnis von medizinischer Stressforschung und Arbeitsbelastungsanalyse», στο: *Argument* 1980, τομ.6 (Jahrbuch für kritische Medizin), Berlin 1976.

Βιβλιοκρισίες Βιβλιοπαρουσιάσεις

Ο ΛΑΚΑΝ ΚΑΙ Η ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΗ
ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ: ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ
ΑΡΙΣΤΕΡΑ
με αφορμή το βιβλίο
του Γιάννη Σταυρακάκη
LACAN AND THE POLITICAL
(London and New York: Routledge, 1999)

Αλέξανδρος Κιουπκιολής

Η ΔΙΑΡΚΗΣ συρρίκνωση της κοινωνικής και πολιτικής απήχησης της Αριστεράς τα τελευταία χρόνια έχει αναντίλεκτα τα εξωγενή της αίτια. Στη Δύση, η αναδιαρθρούμενη καπιταλιστική οικονομία παρήγε κατά τις τελευταίες δεκαετίες αρκετό πλούτο ώστε αυτός διαχεόμενος σταδιακά και εν μέρει «προς τα κάτω» να εξασφαλίζει για τα ηγεμονικά στρώματα μια ευρεία υποστήριξη από τη διογκούμενη μεσαία τάξη. Η τελευταία, δικαίως ίσως, θεωρεί πια το κρατούν οικονομικό σύστημα –στις κεντρικές παραμέτρους του– ως το πλέον ή το μόνο αποδεδειγμένα αποτελεσματικό στην κατεύθυνση της ταχείας υλικότεχνικής ανάπτυξης και ευμάρειας. Αλλά και από μια λιγότερο οικονομιστική σκοπιά, το κοινωνικοπολιτικό πρότυπο που διαμόρφωσαν μεταπολεμικά οι δυτικές κοινωνίες εμφανίζεται ιδεολογικά ηγεμονικό και αναμφισβήτητο στις θεμελιακές του συνιστώσες. Το εκκοσμηκωμένο κράτος δικαίου, οι συνταγματικά κατοχυρωμένες ατομικές και κοινωνικές ελευθερίες και οι θεσμοί της αντιπροσωπευτικής, πλουραλιστικής δημοκρατίας προβάλλουν ως το πλέον κατάλληλο πλαίσιο για να πραγματώσουν ιστορικά τις αξίες της ελευθερίας, τον βασικό αξιακό πόλο της νεωτερικότητας, και της ισότητας ως ανεκτικότητας και σεβασμού της ιδεολογικής, πολιτισμικής κ.ά. διαφοράς, αρχές που είναι περισσότερο αναγκαίες παρά ποτέ στις σημερινές πολιτισμικές και βαθειά διαφοροποιημένες κοινωνίες. Για μια Αριστερά της ανατροπής, της ριζοσπαστικής κοινωνικής αλλαγής στα πεδία της οικονομίας, της πολιτικής, της κοινωνίας των πολιτών, είναι επόμενο να μη μένουν πολλά ιδεολογικοπολιτικά περιθώρια. Το ίδιο όμως ισχύει ουσιαστικά και για μια Αριστερά των μεταρρυθμίσεων εντός των ορίων του κυρίαρχου κοινωνικού προτύπου. Η μη διακριτότητα της θέσης της από το ηγεμονικό μοντέλο καθώς και η αφομοιωσιμότητα των χρησιμότητων για την ίδια τη νεοφιλελεύθερη συναίνεση 'εκουγχρονιστικών' αιτημάτων της δημιουργούν απορίες για το αν όντως υφίσταται –ως πολιτικά και κοινωνικά αυτόνομη οντότητα, ιδιαίτερη και χωριστή από το ηγεμονικό μπλοκ– ή, για κάποιες περιπτώσεις όπου φαίνεται να υπάρχει ως ανεξάρτητη δύναμη, θέτει εν αμφιβόλω το νόημα της αυτόνομης παρουσίας της και τη σκοπιμότητα ενίσχυσής της, υποσκάπτοντας έτσι και στην πράξη μια ισχυρή αυτοδύναμη ύπαρξή της.

Τα αίτια της καθίζησης είναι, όμως, και καθαρώς ενδογενή. Πέρα από την Αριστερά εκείνη που αφανίζεται και κατ' ουσίαν και ως πολιτικός σχηματισμός ταυτιζόμενη με το κατεστημένο, η εναπομείνασα μη καθεστωτική Αριστερά αδυνατεί ακόμη να συσπειρωθεί σε ενιαίο, πολυτασικό πολιτικό σχήμα μιας άλλης δυναμικής και ενός ευρύτερου ριζώματος στην κοινωνία, καθώς και να συγκροτήσει τον αναγκαίο για μια τέτοια συσπείρωση και κοινωνική απήχηση ιδεολογικό λόγο. Για να ξεπεραστεί τόσο ο κινδύνος της αφομοίωσης από το κυρίαρχο κοινωνικό πρότυπο που ελλοχεύει στην υπεράσπιση μερικών, άμεσων (αναδιανεμητικών, πολιτισμικών κ.ά.) κοινωνικών αιτημάτων όσο και η άγονη πολιτικά στάση της υπεράσπισης ουτοπικών οραματισμών, απόμακρων από τις σύγχρονες ανάγκες

και ευρύτερα ανεδαφικών και μη πειστικών, η λύση για την Αριστερά σήμερα βρίσκεται ίσως στην ένταξη των μερικών, ζωντανών αιτημάτων του σήμερα σε ένα ευρύτερο εναλλακτικό πρόταγμα που θα έχει στέρεες ρεαλιστικές βάσεις, έχοντας συγκροτηθεί με γνώμονα τη γενικότερη ιστορική εμπειρία και την ανάλυση της κοινωνίας.¹ Για την κατάκτηση μιας νέας κοινωνικής δυναμικής απαιτείται ένας ιδεολογικός λόγος ριζοσπαστικός - εναλλακτικός, ώστε να επιτρέψει τη διατήρηση της ταυτότητας και διακριτότητας της Αριστεράς από άλλες πολιτικές δυνάμεις, οραματικές, ώστε να μπορεί να εμπνεύσει και να ελκύσει, αλλά και βασισμένους σε υπαρκτές ανάγκες και γενικότερα εμπειριστατωμένους και ρεαλιστικούς, ώστε να ευνοείται από τις ιστορικές συνθήκες, να έχει δυνατότητες πραγμάτωσης και να είναι πειστικός.

Εδώ είναι αναγκαίο ένα διαφορετικό δίδαγμα από τη μαρξιστική Αριστερά και τα ιστορικά πεπραγμένα της, ένα δίδαγμα που θα εστιάζει όχι στα αίτια της αποτυχίας της, αλλά της αρχικής πολιτικής επιτυχίας της και της ηγεμονίας της ειδικότερα στο χώρο της ριζοσπαστικής αριστερής πολιτικής. Γιατί είναι στον ίδιο τον Μαρξ που συναντάμε το πάντρεμα αφενός ενός «μυθικού και ουτοπικού» οραματικού λόγου, με κομβικό σημείο αναφοράς το ελκυστικό όραμα μιας άλλης, κομμουνιστικής, ελεύθερης και «ανθρώπινης» κοινωνίας, και αφετέρου της επιδίωξης να ερειδεται αυτή η εναλλακτική στην τεκμηριωμένη ανάλυση της ιστορίας, της δομής της κοινωνικής ζωής και των υπαρκτών κοινωνικών αναγκών. Και ήταν αυτό το κρηκτικό μείγμα του οραματικού με το επιστημονικό και ρεαλιστικό στο μαρξιστικό πολιτικό πρόταγμα, που, μαζί βέβαια με πολλούς άλλους παράγοντες, μπόρεσε να μιλήσει πειστικά σε συνειδήσεις, να τις μετασχηματίσει και να τις κερδίσει μαζικά. Παρά την κραταιά ηγεμονία του κοινωνικοπολιτικού μοντέλου με θεμελιακούς άξονες την οικονομία της αγοράς, το φιλελεύθερο κράτος και την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, τόσο από ρεαλιστική, ιστορικο-κοινωνική όσο και από μια περισσότερο κανονιστική σκοπιά, μια ριζοσπαστική Αριστερά συνεχίζει να έχει λόγο ύπαρξης. Η ιστορία δεν έχει τελειώσει. Ο παγκοσμιοποιούμενος καπιταλισμός, ενισχυμένος από την κρατούσα νεοφιλελεύθερη συναίνεση, καθώς και η επαναστατική δυναμική που δίνει στην τεχνολογική ανάπτυξη εξακολουθούν να γεννούν νέους κοινωνικούς τριγμούς με απρόβλεπτες συνέπειες. Κοινωνικές σχέσεις και συμβόλαια κοινωνικής ειρήνης του παρελθόντος αποσαρθρώνονται για να διευκολύνουν το «άνοιγμα», δηλ. την απορρύθμιση, των αγορών. Η προϊούσα επέκταση της ισχύος του κορπορατιστικού κεφαλαίου σε διεθνή κλίμακα έχει ήδη γεννήσει τις αντίρροπες δυνάμεις που αντιστέκονται (για την ώρα, κυρίως διαδηλώνοντας) ενάντια στο ίδιο το γεγονός της πρωτοφανούς ενίσχυσης της εξουσίας του κεφαλαίου ως εξέλιξη που υπονομεύει ακόμη περισσότερο τη δημοκρατία, καθώς και στις επιμέρους εκφάνσεις - συνέπειές της: διάλυση των υπαρκτών ιστών κοινωνικής ασφάλειας, καταστροφή του περιβάλλοντος κλπ. Οι ανοικτές και σφοδρές κοινο-

νικές συγκρούσεις είναι ξανά, μετά από χρόνια, στην ημερήσια διάταξη της σύγχρονης ιστορίας και ουδείς προφήτης μπορεί να είναι βέβαιος για το πώς θα εξελιχθούν και πού θα οδηγήσουν. Ταυτόχρονα, νέα δεδομένα για την εργασία, το περιβάλλον, την υγεία, την επικοινωνία, τη διευθέτηση του ελεύθερου χρόνου ανακύπτουν καθημερινά λόγω των ραγδαίων αλλαγών σε επιστήμη και τεχνολογία. Δυσεξέλεγκτες εξελίξεις και νέες αβεβαιότητες εμφανίζονται σε παγκόσμια κλίμακα, είτε πρόκειται για τα γεωνικά μεταλλαγμένα προϊόντα και τις άγνωστες επιπτώσεις τους στην υγεία, είτε για την πιθανή κλωνοποίηση ανθρώπων και τα σχετικά ερωτήματα ηθικής και κοινωνικοπολιτικής υφής, είτε για τις νέες τεχνολογίες της πληροφορικής και τις απρόβλεπτες συνέπειές τους στην εργασία, την επικοινωνία, την καθημερινότητα.

Αν η αποσάρθρωση των υπαρχουσών κοινωνικών σχέσεων και κανόνων, η απορρύθμιση και το απρόβλεπτο είναι καταστατικά στοιχεία της ύστερης νεωτερικότητας, τότε όχι μόνο οι παρούσες κοινωνικές δομές δεν παγιώνονται και δεν αποκλείουν αμφισβήτηση και αλλαγή, αλλά τίθεται ξανά και μένει ανοικτό το ερώτημα του πώς πρέπει να διαμορφωθούν οι κοινωνικές σχέσεις – αυτές που έχουν αποσυντεθεί, που απειλούνται, που τώρα αναδύονται για πρώτη φορά με απρόβλεπτες ευρύτερες συνέπειες ή που χρειάζεται να συγκροτηθούν από μηδενικής βάσεως, προκειμένου κυρίως για το χειρισμό των νέων δεδομένων και εξελίξεων.² Το ζήτημα επίσης του πώς θα οδηγηθεί σε μια πρόσκαιρη διευθέτηση η κλιμακούμενη και συναφής κοινωνική σύγκρουση είναι μάλι επίκαιρο και χρειάζεται αντιμετώπιση. Η ζωντανή αυτή ανάγκη να διαμορφωθούν και να υλοποιηθούν προτάσεις για τη διαφορετική ή εκ του μηδενός ρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων σε πολλά επίπεδα συνεπάγεται ότι υφίστανται σήμερα οι ρεαλιστικές προϋποθέσεις για έναν ενεργό πολιτικό ρόλο της ριζοσπαστικής Αριστεράς.³ Γιατί, στο βαθμό που ανοίγει εκ νέου και σε ευρεία κλίμακα το πολιτικό πεδίο για τη διατύπωση και αντιπαράθεση σχεδίων διαμόρφωσης των κοινωνικών σχέσεων και μάλιστα με όρους επιτακτικής ανάγκης, καθίσταται ξανά επίκαιρη η προβολή από την Αριστερά εναλλακτικών θέσεων για την κοινωνική συγκρότηση και ανοικτή δυνατότητα η επικράτησή τους, ανάλογα με την οργάνωση της πολιτικής παρέμβασης της Αριστεράς και με τη δύναμη απήχησης της σχετικής κοινωνικής πρότασης που θα αρθρώσει.

Από την άλλη, η εμπέδωση και περαιτέρω παγκόσμια επέκταση του δημοκρατικού πολιτεύματος εγγυώνται τις κανονιστικές - ιδεολογικές βάσεις για τη συνέχιση ύπαρξης και την ανάδειξη της σημασίας μιας Αριστεράς της ρήξης, έστω και μόνο ως αντιπολίτευσης. Η εγγύηση αυτή σχετίζεται με έναν σημαίνοντα αξιακό πυρήνα της δημοκρατίας. Η αμφισβήτηση και ριζοσπαστική κοινωνική κριτική που ιστορικά κατά τη νεωτερικότητα αποτέλεσαν ρόλο της Αριστεράς, είναι ζωτικές και θεμελιακές λειτουργίες για το ίδιο το δημοκρατικώς πολιτεύεσθαι, στο βαθμό που δημοκρατία είναι το πολίτευμα που πραγματώνει την ελευθερία σε κοινωνικό επίπεδο. Μια

κοινωνία από την οποία έχει εκλείψει η πραγματική αντιπολίτευση, δηλ. η ριζική σύγκρουση και διαφώνια που προχωρά και σε θεμελιακά θέματα, γίνεται κοινωνία υποδουλωμένη στους παραδεδομένους θεσμούς της, χωρίς κριτική σκέψη και δράση, μια κοινωνία ανελεύθερη και, από αυτή την άποψη, μη δημοκρατική. Η πάλη ουσιαστικά διαφορετικών θέσεων και πολιτικών συνιστά θεμέλιο ύπαρξης της δημοκρατίας ως πολιτεύματος που όχι απλώς νομιμοποιεί την πολυφωνία, τον πολιτικό ανταγωνισμό, την αμφισβήτηση και τη σύγκρουση μέσα από το διάλογο, αλλά ανάγει τα στοιχεία αυτά σε δομικά χαρακτηριστικά και αξίες της. Συνεπώς η επιβίωση μιας Αριστεράς - φορέα κριτικής σκέψης και δράσης, που να συγκρούεται με το εκάστοτε κατεστημένο, είναι εφικτή πολιτικά όσο το δημοκρατία μένει ζωντανή. Αλλά, κυρίως, είναι σημαντική για τη διατήρηση και ζωογόνηση της ίδιας της δημοκρατικής κουλτούρας. Γιατί ο ριζοσπαστικός πολιτικός λόγος της Αριστεράς νοσηματοδοτεί και τροφοδοτεί το συστατικό της δημοκρατίας αγώνα γύρω από τους θεσμούς και συντελεί τα μάλια στη διατήρηση των παραπάνω δομικών γνωρισμάτων της δημοκρατικής πολιτείας, στην ύπαρξη ουσιαστικού αντιπολιτευτικού λόγου, στη συντήρηση μιας δυναμικής διαπάλης διαφορετικών θέσεων. Η Αριστερά, μάλιστα, σε αντίθεση με άλλα ριζοσπαστικά κινήματα που θα μπορούσαν να αναλάβουν μια τέτοια λειτουργία, συμβάλλει στον αγώνα αυτόν από τη σκοπιά των ίδιων των δημοκρατικών αρχών της ισοελευθερίας και τον στρέφει στην κατεύθυνση της περαιτέρω δημοκρατικοποίησης, του βαθέματος και της επέκτασης της δημοκρατίας σε ευρύτερους κοινωνικούς χώρους και σχέσεις που, ως τώρα, δε λειτουργούν βάσει αυτών των δημοκρατικών αρχών.

Στο βαθμό που ηγεμονεύει σήμερα στις κοινωνίες της Δύσης ο συναινετικός και διαχειριστικός λόγος της σύγχρονης Κεντροαριστεράς απαιτείται να προβάλλεται η σημασία που έχει για τη δημοκρατία αυτό το *πολιτικό* στοιχείο, η πολιτική ως κριτική και σύγκρουση. Και χρειάζεται περισσότερο από ποτέ μια Αριστερά της ρήξης ως δύναμη που να διατηρεί αυτό το στοιχείο ζωντανό ιστορικά και μάλιστα προς όφελος του περαιτέρω κοινωνικού εκδημοκρατισμού.⁴ Η ιδεολογία της σημερινής Κεντροαριστεράς στην Ευρώπη και την Αμερική αποκρύπτει τη ριζική κοινωνική - πολιτική σύγκρουση και θέτει σε δεύτερη μοίρα τον πολιτικό ανταγωνισμό Αριστεράς - Δεξιάς ως αρχαιστικά, ξεπερασμένα στοιχεία της ιστορίας, ενδεικτικά μιας παρελθούσας κοινωνικής υστέρησης και υπανάπτυξης.⁵ Αντίθετα, ανάγει σε κύρια σημεία αναφοράς την ανάγκη για κοινωνική συναίνεση και την προαγωγή του «κοινού καλού» όλων των κοινωνικών ομάδων, του «λαού» ή του «έθνους» συλλογικά και αδιακρίτως. Υποστηρίζει πως το ισχύον κοινωνικό και οικονομικό καθεστώς είναι προς το συλλογικό συμφέρον όλων και θα προάγει ακόμη περισσότερο το «κοινό καλό» μέσω μιας συνετής, ρεαλιστικής διαχείρισης του παρόντος από μια υπεύθυνη, αποτελεσματική ομάδα τεχνοκρατικής διακυβέρνησης. Έτσι η συναινετική και διαχειριστική, τεχνοκρατική λογική των κεντροαριστέρων κυβερνήσεων απειλεί

να οδηγήσει στην αποπολιτικοποίηση των δυτικών δημοκρατιών. Με την κυρίαρχη έμφαση της στην κοινωνική συναίνεση και το κοινό αγαθό απειλεί να επιφέρει την υποβάθμιση και εξουδετέρωση της πολιτικής στη μορφή της σύγκρουσης αντιπάλων και της κοινωνικής αμφισβήτησης, ενώ με τη διαχειριστική και τεχνοκρατική της λογική, τη συρρίκνωση της δημοκρατίας ως μαζικής ενεργού συμμετοχής στα πολιτικά πράγματα. Αντιστρατεύεται, ακόμη, το παραπέρα βάθμα της δημοκρατικής ισοελευθερίας στην κοινωνία, καθαγιαζοντας στις βασικές συνισταμένες του το παρόν και εμποδίζοντας τις αναγκαιότητες για την περαιτέρω δημοκρατικοποίηση ρήξεις με αυτό. Επιπλέον η ίδια προβολή της συναίνεσης και του κοινού συμφέροντος με βάση το ισχύον καθεστώς αποτρέπει τη σύγκρουση με τη υπάρχουσες οικονομικές δυνάμεις που σταδιακά απλώνουν τον έλεγχό τους στην κοινωνία και τους πολίτες και περιορίζουν ακόμη περισσότερο τη σημερινή δημοκρατία. Γι' αυτό και μια σύγχρονη Αριστερά που να έρχεται με ρήξη με το κατεστημένο από τη σκοπιά των ίδιων των δημοκρατικών αξιών της ισότητας και της ελευθερίας, καθίσταται σήμερα επιτακτικά απαραίτητη για την υπεράσπιση των κερκτητικών λόγων, της δημοκρατίας, για τη διατήρηση της ίδιας της πολιτικής φύσης της δημοκρατίας (ως διαπάλης θέσεων και ελεύθερης κοινωνικής αμφισβήτησης) και, πολύ περισσότερο, για την περαιτέρω επέκταση στην κοινωνία της εφαρμογής των δημοκρατικών αρχών.

Οι εξωτερικές συνθήκες για την επιβίωση μιας τέτοιας Αριστεράς και η όποια ανάγκη ενίσχυσής της δεν αρκούν, όμως, για να εγγυηθούν ούτε τη συνέχιση της ύπαρξής της ούτε, πολύ περισσότερο, την ενδυνάμωσή της, αν και τα ενδογενή αιτία της κρίσης δεν αντιμετωπιστούν, αν δεν επιτευχθεί η άρθρωση ενός ριζοσπαστικού λόγου πειστικού και με δυνατότητα απήχησης στην κοινωνία. Και προς αυτή την κατεύθυνση απαιτείται βέβαια η διαμόρφωση συγκεκριμένων προτάσεων και αντι-προτάσεων για μεμονωμένα κοινωνικά αιτήματα και τα εκάστοτε προβλήματα που το σύστημα τώρα γεννά ή έχει αφήσει ανικανοποίητα. Αλλά χρειάζεται, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, και η ενσωμάτωση των επιμέρους αιτημάτων και προτάσεων σε μια συνολική εναλλακτική ώστε να επενδυθούν με άλλο νόημα και ευρύτερη δυναμική. Απαιτείται, πιο συγκεκριμένα, η ένταξη των επιμέρους σε μια εναλλακτική δομημένη γύρω από ένα κεντρικό σημαίνον, οραματικό και συνάμα βασισμένο σε μια τεκμηριωμένη θεώρηση της ιστορικής και κοινωνικής πραγματικότητας, ώστε το κεντρικό κοινωνικό όραμα να αφομοιώνει γόνιμα τα διδάγματα της ιστορίας και να βρίσκει βάσεις εφαρμογής μέσα στη δομή της κοινωνικής ζωής ως τέτοιας. Μα δεν ήταν αυτός ακριβώς ο οραματικός μαρξιστικός λόγος και κυρίως ο συνδυασμός του ουτοπικού - οραματικού στοιχείου με την επιστημονική στήριξη στην ανάλυση της κοινωνίας, που να μην συσπειρώσε και ενέπνευσε, αλλά οδήγησε από την άλλη στον ολοκληρωτισμό και συνέβαλε ουσιαστικά στην τωρινή κρίση της ριζοσπαστικής σκέψης και δράσης; Πώς είναι εφικτή σήμερα η διατύπωση

ενός τέτοιου ηγεμονικού εναλλακτικού λόγου συγκροτημένου γύρω από το πρόταγμα μιας άλλης κοινωνίας που και θα είναι *εμπεριστατωμένο* και *ρεαλιστικό*, και *δε θα απειλοποιεί το οραματικό στοιχείο*, αλλά και *θα αποφεύγει τέτοιες ολοκληρωτικές συνέπειες*; Είναι ένα –μεταξύ άλλων– από τα πιο ενδιαφέροντα και προκλητικά για τον πολιτικό στοχασμό στοιχεία του βιβλίου του Γιάννη Σταυρακάκη *Lacan and the Political* ότι προσπαθεί να αναζητήσει μια απάντηση σε αυτό το ερώτημα.⁶ Και ότι προσπαθεί να το κάνει με βάση ακριβώς μια εμπεριστατωμένη ανάλυση του κοινωνικού, που αξιοποιεί τη σύγχρονη κοινωνική θεωρία, αλλά και μέσα από μια κριτική προσέγγιση στην έννοια και τη λειτουργία του ουτοπικού οράματος. Ας πάρουμε όμως τα πράγματα με τη σειρά. Το εν λόγω βιβλίο έχει με κεντρικό στόχο και άξονα αναφοράς την εισαγωγή σε μια ανάγνωση της Λακανικής ψυχανάλυσης που ψηλαφεί και προβάλλει τη σημασία της τελευταίας για την πολιτική ανάλυση και την κοινωνική θεωρία. Το εγχείρημα αυτό δε συνίσταται σε μια απροβλημάτιστη προβολή εννοιών αντλημένων από την ατομική ψυχανάλυση στην κοινωνική και πολιτική σκέψη, σε μια αναγωγή του κοινωνικού σε ψυχικά φαινόμενα. Αντίθετα, αναζητεί κριτικά και δημιουργικά τις δυνατότητες αξιοποίησης από την κοινωνική ανάλυση της έννοιας του υποκειμένου που επεξεργάζεται η Λακανική θεωρία. Κυρίως, όμως, εστιάζει στον καθαυτό κοινωνικό και κοινωνιοκεντρικό στοχασμό που αναπτύσσει η Λακανική ψυχανάλυση επεξεργαζόμενη αυτήν την έννοια της υποκειμενικότητας.⁷ Και αναδεικνύει τη σημασία για την κοινωνική και πολιτική σκέψη αυτού του εγγενώς κοινωνικού επιπέδου της Λακανικής ανάλυσης αντλώντας διεπιστημονική στήριξη και κεντρικά θεωρητικά στοιχεία από ένα ευρύτερο πεδίο της σύγχρονης κοινωνικοπολιτικής σκέψης. Το πεδίο αυτό απλώνεται από το μεταστρουκτουραλισμό ως τον Κ. Λεφόρ και την κοινωνιολογία της δεύτερης νεωτερικότητας, με κοινά σημεία αναφοράς την πρόταξη της ιστορικής σημασίας του καταστατικού ανοικτού, ασταθούς και μη αρμονικού χαρακτήρα του κοινωνικού. Εκείνο όμως που παρουσιάζει το κύριο ενδιαφέρον από τη σκοπιά της συγκρότησης ενός νέου προτάγματος για τη ριζοσπαστική Αριστερά και συνιστά επιπλέον την πιο σημαντική πρωτότυπη συμβολή του ίδιου του Σταυρακάκη είναι το ότι αυτή η κοινωνική ανάλυση δεν αποτελεί αυτοσκοπό για το κείμενό του. Αντίθετα, την προσέγγιση αυτή στο κοινωνικοπολιτικό πεδίο, που ενσωματώνει τα συμπεράσματα της σύγχρονης κοινωνικής σκέψης και στηρίζεται γερά και με οξυδέρκεια στη συνολική ιστορική εμπειρία της ύστερης νεωτερικότητας, την χρησιμοποιεί ακριβώς ως τη θεωρητικά εμπεριστατωμένη και ρεαλιστική βάση για ένα νέο σχέδιο ριζοσπαστικής πολιτικής πράξης.⁸ Οι άξονες γύρω από τους οποίους πλέκεται αρχικά το κομμάτι της περισσότερο θεωρητικής - αναλυτικής προσέγγισης στην κοινωνία και την πολιτική είναι οι στενά συνυφασμένες έννοιες του υποκειμένου της έλλειψης και του κοινωνικού - συμβολικού επιπέδου, που είναι αντίστοιχα δομημένο γύρω από μια καταστατική έλλειψη

ψη. Το ανθρώπινο υποκείμενο συγκροτείται κοινωνικά, μέσα από μια διαδικασία ταύτισης με αντικείμενα και δομές του συμβολικά συγκροτημένου και γλωσσικά διαμεσολαβημένου κοινωνικού κόσμου. Η διαμόρφωση όμως της υποκειμενικής ταυτότητας μέσω των γλωσσικών αναπαραστάσεων του υποκειμένου και συμβολικών, ιδεολογικών, πολιτικών και άλλων ταυτίσεων του συνεπάγεται ότι το υποκείμενο είναι ένα υποκείμενο έλλειψης. Αυτό που «λείπει» από το κοινωνικά συγκροτημένο υποκείμενο είναι η άμεση, μη διαμεσολαβημένη από τη γλώσσα και άλλες κοινωνικές - συμβολικές δομές πρόσβαση στο *πραγματικό* πέρα από επιμέρους κοινωνικές κατασκευές και θεσμούς. Αυτό που έχει χαθεί, είναι η απευθείας επαφή με ένα πρωταρχικό επίπεδο ύπαρξης, ζωικής ανάγκης και άμεσης ικανοποίησης της, με μια κατάσταση σωματικής απόλαυσης/πληρότητας. Αυτό που στερείται το υποκείμενο της έλλειψης, δηλ. το κάθε κοινωνικοποιημένο υποκείμενο, είναι μια εγγενη βιωμένη πρωταρχικά ως αίσθηση κοινωνικής μοιχικής ατομικής πληρότητας και ενότητας που προκαλεί η ένταξη μας στην κοινωνική πραγματικότητα στο βαθμό που στερεί 'κάτι' από την υποκειμενική μας ύπαρξη, που μας αποκόπτει από ένα άμεσο, κοινωνικά αδιαμεσολάβητο πεδίο υποκειμενικής ύπαρξης. Η αποκατάσταση αυτής της χαμένης ολοκλήρωσης της ατομικής μας ταυτότητας επιδιώκεται μέσω διαδοχικών ταυτίσεων με αντικείμενα της κοινωνικής πραγματικότητας. Οι ταυτίσεις αυτές αποτυγχάνουν τελικώς να παράσχουν την επιθυμητή ολοκλήρωση/απόλαυση, να καλύψουν την καταστατική έλλειψη του υποκειμένου, γιατί αυτή είναι συμφυής με την κοινωνική - συμβολική συγκρότησή του.⁹ Το συμβολικό κοινωνικό επίπεδο είναι αυτό που μας αποκόπτει από το πρωταρχικό, αδιαμεσολάβητο πραγματικό και αυτή ακριβώς η *απουσία μιας άμεσης, φυσικής πρόσβασης στο πραγματικό είναι η κύρια, δομική έλλειψη και του ίδιου του κοινωνικού*.¹¹ Κάθε κοινωνικό, συμβολικό -δηλ. εμφορούμενη από νόημα- διαμόρφωση της ανθρώπινης πραγματικότητας είναι μια κατασκευή που δε στηρίζεται απευθείας σε μια υποτιθέμενη ουσία του πραγματικού και δεν αντανάκλα άμεσα μια αντικειμενική, μη 'κατασκευασμένη' φύση των πραγμάτων. Η κοινωνική - συμβολική πραγματικότητα είναι μια ιστορική, μεταβλητή και εύθραυστη άρθρωση ενός κόσμου νοήματος, μια ιδιαίτερη ανθρώπινη δημιουργία, όχι κάτι δεδομένο, η υποστασιοποίηση μιας καθολικής, φυσικής ή υπερβατικής τάξης, όχι η άμεση και χωρίς κενά έκφραση του πραγματικού. Και τούτο γίνεται εμφανές τις στιγμές της αποσάρθρωσης μιας εδραιωμένης κοινωνικής τάξης, τις στιγμές της 'αποτυχίας' αυτόματης αναπαραγωγής ενός κοινωνικού - γλωσσικού, γνωστικού, πολιτικού κλπ. συστήματος.¹² Γιατί τότε, κατά τη ρήξη και αποτυχία της κοινωνικής δομής, έρχεται στο φως η καταστατική έλλειψη κάθε κοινωνικού συστήματος, η έλλειψη

σταθερότητας, ολοκλήρωσης, «φυσικότητας», δηλαδή ο ενδοχρονικός, ιστορικός και εύθραυτος του χαρακτήρας. Αυτές τις στιγμές της δομικής αποτυχίας γίνεται αισθητό ότι κάτι λείπει, κάτι ξεφεύγει από το κλειστό κύκλωμα κάθε «δομής» τότε γίνεται αντιληπτή η αδυνατότητα κάθε κοινωνικής κατασκευής να συγκροτηθεί ως συμπαγής, κλειστή και αναλλοίωτη ολότητα, να *αγκαλιάσει και κλείσει μέσα της το σύνολο του υπαρκτού και δυνατού, το σύνολο του πραγματικού*.¹³ Εφόσον α) το πραγματικό είναι αδύνατο να καλυφθεί και να τεθεί υπό έλεγχο στο σύνολό του β) αυτό γίνεται αντιληπτό κατεξοχήν τις στιγμές της δομικής κρίσης και αποτυχίας, το πραγματικό φτάνει να δηλώνει, κατά τη Λακανική προσέγγιση, αυτή ακριβώς την αδυνατότητα «κλεισίματος», δηλ. συγκρότησης του κάθε κοινωνικού συστήματος ως συμπαγούς, οριστικού και ολοκληρωμένου.¹⁴ Κατ' αντιστροφή της παραδοσιακής αντίληψης και ιεράρχησης, η Λακανική θεώρηση δεν ταυτίζει το πραγματικό με την εκάστοτε κατεστημένη κοινωνική τάξη και πραγματικότητα, που είναι 'πραγματικότητα' συγκυριακή και υπό αίρεση. Πέρα από την μερική και προσωρινή πραγματικότητα που συγκροτεί η κάθε επιμέρους κοινωνική δομή και πέρα από την ψευδαίσθηση σταθερότητας που συχνά τη συνοδεύει, το *πραγματικό* δηλώνει τα όρια σταθερότητας, ολοκλήρωσης και αναπαραγωγής κάθε κοινωνικής τάξης, το δυναμικό στοιχείο του απρόβλεπτου, τυχαιού και αστάθαστου, τη δομική αιτία λόγω της οποίας κάθε κοινωνική πραγματικότητα είναι ευάλωτη σε αποσάρθρωση και ανασυγκρότηση υπό διαφορετική μορφή και υπόκειται τελικά σε αλλαγές, ρήξεις και ενδεχόμενη κατάρρευση. Το πραγματικό δεν ταυτίζεται με την εκάστοτε συμβολική, κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα, αλλά συνάπτεται με την πραγματική φύση κάθε επιμέρους κοινωνικής τάξης, δηλ. την ελλειπτικότητα, αστάθεια, ατέλεια και προσωρινότητά της.¹⁵ Το πραγματικό, με την έννοια αυτή, και τα ανθρώπινα βιώματα αγνώσιας, αβεβαιότητας και ανασφάλειας που το συνοδεύουν, αποτελούν τον κύριο στόχο των περισσότερων ουτοπικών οραμάτων, τα τραυματικά εκείνα και επώδυνα στοιχεία της ανθρώπινης κατάστασης που οι διαφόρων ειδών ουτοπικοί οραματισμοί υπόσχονται ότι θα εξαλειφθούν σε μια μελλοντική εύτακτη, σταθερή, τέλεια κοινωνία. Είτε πρόκειται για τα χριστιανικά χιλιαστικά οράματα είτε για την κομμουνιστική ουτοπία ή τη ναζιστική (δυσ)τοπία.¹⁶ η φαντασίωση ενός εύτακτου, αρμονικού κόσμου πέρα από τη δυστυχία της παρελθούσας και παρούσας κρίσης, αστάθειας και σύγκρουσης είναι ένα κυρίαρχο μοτίβο με το οποίο συνδέεται η δύναμη των ουτοπικών λόγων να σαγηνεύουν και να συστρατεύουν πλήθη φανατικών πιστών, ιδίως σε περιόδους έντονων αλλαγών και αναστατώσεων, σε περιόδους που το πραγματικό αναδύεται στην επιφάνεια της ιστορικής πραγματικότητας. Η απήχηση του ουτοπικού οράματος μιας απόλυτης σταθερότητας και αρμονίας οφείλεται στο ότι αρθρώνει την υπόσχεση υπέρβασης της μεγαλύτερης ή μικρότερης κρίσης και αβεβαιότητας που διέπει με διακυμάνσεις την ανθρώπινη συνθήκη. Και

στο ότι λειτουργεί ως άμυνα απέναντι στην ανασφάλεια και μεταβλητότητα της ανθρώπινης ζωής. Η δύναμη της ουτοπικής φαντασίωσης βασίζεται περαιτέρω στην επιθυμία του υποκειμένου να αποκαταστήσει μια υποτιθέμενη συνθηκή αρμονικής ενότητας και ολοκλήρωσης, μια κατάσταση προ-κοινωνικής σωματικής πληρότητας/απόλαυσης που φέρεται να έχει απωλέσει το ατομικό υποκείμενο με την είσοδό του στο συμβολικό κοινωνικό επίπεδο και την αποκοπή από μια αδιαμεσολάβητη ύπαρξη όπου η ζωική ανάγκη εκφράζεται πλήρως και άμεσα.¹⁷

Η σκοτεινή πλευρά της ουτοπίας ως οράματος ενότητας και σταθερότητας οφείλεται ακριβώς στο φαντασιώδη χαρακτήρα της, στην τελικώς ανέφικτη προσπάθεια υπέρβασης - απώθησης του πραγματικού, της συμφωνίας με την ανθρώπινη συνθηκή έλλειψης (πληρότητας, αρμονίας, απόλυτου ελέγχου και τάξης). Το πραγματικό πάντα κάνει την εμφάνισή του, η ανθρώπινη ζωή είναι και παραμένει αβέβαιη, μεταβαλλόμενη και συγκρουσιακή.

Για να λειτουργήσει αποτελεσματικά και πειστικά ο ουτοπικός ιδεολογικός λόγος που, σε καιρούς συνθήκων οξέτερης κρίσης, υπόσχεται απόλυτη ασφάλεια και ευρυθμία, χρειάζεται να εντοπίσει σε κάποιο συγκεκριμένο στόχο την αιτία της αναταραχής και κοινωνικής δυσλειτουργίας και να επιστημονήσει την ανάγκη αφανισμού του, προκειμένου να επιτευχθεί το ουτοπικό όραμα. Χρειάζεται, δηλ., να δημιουργήσει εξηλαστήρια θύματα (οι Εβραίοι, οι μετανάστες, οι «διαφωνούντες», η μπουρζουαζία, οι κομμουνιστές και ο «κομμουνιστικός κίνδυνος») τα οποία να παρουσιάσει ως (ψευδο-) αίτια της γενικότερης αστάθειας και κοινωνικής «αρρυθμίας» «εξηλαστήρια» θύματα και «ψευδοαίτια» γιατί η αδυνατότητα πλήρους ευρυθμίας και ασφάλειας είναι συνυφασμένη με την κοινωνία και την ανθρώπινη ύπαρξη, δεν ανάγεται ως τέτοια σε κανένα μεμονωμένο αίτιο – και δεν μπορεί απόλυτα να απαλειφθεί. Ο στιγματισμός αυτός ενός υποτιθέμενου θύτη - υπαίτιου, μαζί με την επιδίωξη αφανισμού του, δεν είναι ένα δευτερεύον και τυχαίο γνώρισμα του ουτοπικού εγχειρήματος. Είναι ουσιαδώς συμπλήρωμα κάθε ουτοπικού οραματισμού προκειμένου να πείσει για τη δυνατότητα υλοποίησής του, να βρει απήχηση, να θέσει σε κίνηση την επιχείρηση πραγματοποίησής του. Ο όμορφος και τέλειος κόσμος που προβάλλει στο μέλλον μπορεί να είναι και να φαίνεται πολύ μακρινός, ανέφικτος, αλλά ο ουτοπικός λόγος υπόσχεται τη βέβαιη πραγμάτωσή του.... αρκεί μόνο να ξεκινήσει η εξάλειψη των υποτιθέμενων εμποδίων. Το όραμα μιας κοινωνίας και ζωής με απόλυτη ευταξία και υπό πλήρη έλεγχο είναι πραγματοποιήσιμο, φταίει μόνο ο (όποιος) εχθρός που προκαλεί την τωρινή κρίση. Φταίει μόνο το (όποιος μορφής) ξένο αίμα που μας εμποδίζει να εξαλείψουμε τους ανταγωνισμούς και τις κρίσεις και να «ολοκληρωθούμε» σε μια τέλεια ζωή ενότητας και αρμονίας χωρίς τριγμούς. Η εχθρότητα προς τον στιγματισμένο, ο αποκλεισμός και οι διώξεις συνεχίζονται και επαυξάνονται, καθώς ένας ηγεμονικός ουτοπικός λόγος διατηρεί την πειστικότητα και απήχηση του με το να αποδίδει στον στυ-

ματισμένο ως θύτη την ευθύνη για τη διαρκή και τελική αποτυχία του ουτοπικού εγχειρήματος. Γιατί κάθε τέτοιο ουτοπικό εγχείρημα είναι εκ προοιμίου καταδικασμένο. Η αναστάτωση και ανασφάλεια από τις αντιφάσεις της κοινωνικής ζωής, που ο ουτοπικός λόγος υπόσχεται να εξαφανίσει, είναι στοιχεία άρρηκτα δεμένα με την ανθρώπινη κατάσταση και αργά ή γρήγορα ξανακάνουν την εμφάνισή τους.

Τι σημαίνει όμως μια απόρριψη των ουτοπικών οραμάτων λόγω και του ανέφικτου της κατάστασης που ευαγγελίζονται και του ολοκληρωτισμού και της καταστολής που σε μεγάλο βαθμό απορρέουν από την προσπάθεια πραγμάτωσής τους; Τι συνεπάγεται η αποδοχή μιας *ρεαλιστικής* στάσης με τη Λακανική έννοια, δηλ. η αναγνώριση του *πραγματικού*, το οποίο αναδύεται ως ένας ανεξάλειπτος ανταγωνισμός, μια έλλειψη και ρήξη που διέπουν την ανθρώπινη συνθηκή και διαπερνούν το κοινωνικό πεδίο; Μας καταδικάζει στην παραίτηση από την επιδίωξη μιας καλύτερης κοινωνίας και του φαταλισμού ή επιτρέπει την άρθρωση ενός νέου κοινωνικού προτάγματος; Και πώς μπορούμε να υιοθετήσουμε τις παραπάνω βασικές αποδοχές της Λακανικής θεώρησης και να απορρίψουμε τα ουτοπικά οράματα χωρίς να καταλήξουμε έτσι σε μια *de facto* αποδοχή της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων;¹⁸ Πώς μπορούμε να σκεφτούμε μια επαναστατική κοινωνική εναλλακτική *μετά* τον 20ό αιώνα και τα διδάγματα του σχετικά με την έκβαση των μεγαλεπήβολων κοινωνικών οραματισμών και των ουτοπικών πειραματισμών; Η απάντηση που δίνει ο Σταυρακάκης είναι πως η Λακανική σκέψη και η μετανεωτερική κοινωνική και δημοκρατική θεωρία, από την οποία η Λακανική θεωρία αντλεί πρόσθετη στήριξη και ιδέες, δεν νομιμοποιούν τη συτήρηση απλώς της ελπίδας και του *οράματος*. Καθιστούν δυνατή επιπλέον την άρθρωση ενός μη φαντασιώδους και *μη ουτοπικού* οράματος δημοκρατίας πιο ριζοσπαστικού από αυτά που πρόβαλλαν οι παραδοσιακές ουτοπικές ιδεολογίες της Αριστεράς, ενός προτάγματος που αποβλέπει στην κοινωνική εμπέδωση της ισότητας και της ελευθερίας σε μεγαλύτερο βαθμό και έκταση όχι μόνο από ό,τι έχει επιτευχθεί σήμερα αλλά και από ό,τι θα μπορούσε να επιτευχθεί με βάση τα θεωρητικά πλαίσια των νεωτερικών επαναστατικών ιδεολογιών. Η αναγνώριση του πραγματικού και της θεμελιακής έλλειψης γύρω από την οποία δομείται η κοινωνική ζωή ενυπάρχει ήδη σε μια κεντρική λογική της δημοκρατικής πολιτείας που τη διακρίνει από άλλες πολιτικές μορφές οργάνωσης της ανθρώπινης κοινωνίας.¹⁹ Η ίδια η υφιστάμενη μορφή ζωής και κοινωνικής συγκρότησης της σύγχρονης δημοκρατίας αποτελεί θεσμοποίηση και πραγμάτωση σε *ορισμένο βαθμό* αυτής της αναγνώρισης. Επικεντρώνοντας στην αναγνώριση του πραγματικού –με την έννοια της ενδοχωμικότητας των επιμέρους κοινωνικών ρυθμίσεων– η Λακανική σκέψη προτείνει ένα αντι-ουτοπικό πολιτικό όραμα που συνίσταται κατά κύριο λόγο σε μια *ριζοσπαστικοποίηση της σύγχρονης δημοκρατίας* να τεθούν τα πάντα υπό συζήτηση και μορφολογικών ιδιαιτεροτήτων της. Στη βάση του πολιτικού ανταγωνισμού, της σύ-

γκρουσης ομάδων και θέσεων γύρω από επιμέρους πολιτικές, από γενικότερους κανόνες οργάνωσης της κοινωνίας, αλλά και για την περιодική και υπό αίρεση κατάληψη της εξουσίας, βρίσκεται η αποδοχή του γεγονότος ότι δεν υπάρχουν *a priori* δεδομένα, ούτε αναγκαίοι, «φυσικοί» νόμοι, ούτε ιερές και πάγιες πηγές εξουσίας που να υπαγορεύουν αδιαμφισβήτητες αποφάσεις. Οι ευρύτεροι κανόνες της κοινωνικής ζωής και οι φορείς της νόμιμης εξουσίας δεν είναι κάτι μόνιμο και αναμφισβήτητο. Τίποτε στη δημοκρατία δεν είναι *a priori* δεδομένο, σταθερό και αναλλοίωτο.²⁰ Η δημοκρατική πολιτεία νομιμοποιεί την ανοικτή αντιπαράθεση επί ίσης βάσης γύρω από κανόνες, πολιτικές και θέσεις εξουσίας και αρκείται στην επίτευξη μερικών (μη ομόφωνων) συμφωνιών και πρόσκαιρων, ανατρέψιμων διευθετήσεων σχετικά με νόμους, πολιτικές και την κατάληψη της εξουσίας.²¹ Έτσι η δημοκρατική κοινωνία δεν είναι ούτε κατακεραματισμένη, αλλά ούτε απόλυτα ομογενής και πάγια αμετάβλητη στους θεμελιούς οργάνωσής της. Δεν είναι απόλυτο χάος και μόνιμος πόλεμος αλλά ούτε και πραγμάτωση ουτοπικών φαντασιώσεων μιας ζωής με απασράδευτη αρμονία, και αναλλοίωτη σταθερότητα.²² Η δημοκρατία είναι μια ατελής, με ουτοπικά κριτήρια, μορφή ζωής, μια μορφή ζωής που συγκροτεί την εύθραυστη και μερική ενότητά της γύρω από τον ανταγωνισμό και από αυτό που προκαλεί και νομιμοποιεί την πολιτική έκφραση του ανταγωνισμού: την αποδοχή της ενδοχωμικότητας, δηλ. της αμφισβητησιμότητας και προσωρινότητας όλων των κοινωνικών διευθετήσεων. Είναι ένας τρόπος κοινωνικής ύπαρξης που διαρκώς διαπραγματεύεται τις πηγές της ενότητας και τους νόμους του. Σε αυτή της τη διάσταση, η δημοκρατική πολιτεία αποτελεί την έμπρακτη αναγνώριση, την ανάδειξη στην πράξη του ενδοχωμικού στοιχείου που διαπερνά την ανθρώπινη συνθηκή, του παράγοντα της αστάθειας και μεταβλητότητας –του *πραγματικού* με τη Λακανική έννοια. Τα πάντα σε αυτή θεωρούνται και παραμένουν στην πράξη ενδοχωμικά, δηλ. μη αναγκαία, υποκείμενα σε κριτική και αλλαγή. Τα πάντα μετατρέπονται σε πιθανά επίδικα αντικείμενα γύρω από τα οποία μπορεί να αναπτυχθεί αντιπαράθεση και πολιτικός ανταγωνισμός. Και κάθε διευθέτηση είναι προσωρινή και υπό αίρεση. Χωρίς να οδηγείται στο χάος ή την παραίτηση, η δημοκρατική κοινωνία απορρίπτει την ουτοπική φαντασίωση μιας «ολοκληρωμένης», αρμονικής και τέλειας ύπαρξης δίχως τομές, συγκρούσεις, ανταγωνισμούς. Η θεσμοποίηση της έλλειψης, της απουσίας μιας αμετάβλητης και οριστικής τάξης που να συμπίπτει απόλυτα με το πραγματικό καθαυτό, δεν είναι κάτι δευτερεύον, αλλά ένα δομικό γνώρισμα της δημοκρατικής πολιτείας. Η κεντρικότητα και το αξιολογικό βάρος που αποδίδεται στην έννοια της αντιπολίτευσης, η θεμελιακή για τη δημοκρατία συγκρότηση χώρων διαβούλευσης και συναπόφασης όπου η αντιπαράθεση θεωρείται φυσική, θεμιτή και αναγκαία, η δυνατότητα να τεθούν τα πάντα υπό συζήτηση και αμφισβήτηση, οι περιοδικές εκλογές και η συχνή εναλλαγή στην εξουσία, όλα αυτά παρα-

πέμπουν στην ίδια βασική παραδοχή. Δεν υπάρχει μία μόνον φυσική και λογική διευθέτηση, μία μοναδική, πάγια και αναγκαία τάξη πραγμάτων.²³ Όλα είναι φύσει ανοικτά, αμφισβητήσιμα και προσωρινά, για όλα υπάρχουν –και *θέλωμε να υπάρχουν*– πολλαπλές θέσεις και αντικρουόμενες εκδοχές, τίποτε δεν είναι μοναδικά σωστό και εφικτό, οριστικό και αναγκαίο.

Η υιοθέτηση αυτής της ριζοσπαστικής αντίληψης της δημοκρατίας και η ενσωμάτωσή της σε ένα ευρύτερο αριστερό πρόταγμα για μια άλλη κοινωνία μπορεί να έχει πολλαπλές λειτουργίες και σκοπιμότητες για τη σύγχρονη μη καθεστωτική Αριστερά. *Η αναγνώριση του ότι δεν υπάρχει μια οριστική και αδιαμφισβήτητη τάξη πραγμάτων για την κοινωνία, ούτε ως παρούσα συνθήκη αλλά ούτε και ως ιδεώδες το οποίο επιδιώκουμε να πραγματώσουμε, η αποδοχή της συγκρουσιακότητας της κοινωνίας και η συναφής θέσμιση του πολιτικού ανταγωνισμού ως κεντρικής αξίας για το παρόν και το μέλλον* είναι οι ισχυρότερες εγγυητές από κανονιστική σκοπιά ότι δεν θα επαναληφθεί το μαύρο παρελθόν των δογματισμών, των κλειστών κοινωνιών, των διώξεων και της καταστολής, στο όνομα μάλιστα μιας κοινωνίας πιο δίκαιης και ελευθερίας. Αλλά στις θέσεις που προβάλλει η Λακανική θεωρία δεν είναι ανάγκη να επιφυλάξουμε μια αποκλειστικά αμυντική, προφυλακτική λειτουργία στα πλαίσια ενός συνολικού εναλλακτικού οράματος με άλλους θεμελιακούς, πιο «θετικούς», στόχους και άξονες. Μια κοινωνία στο κέντρο της οποίας βρίσκονται η αναγνώριση της έλλειψης –σταθερότητας, αρμονίας, φυσικής ολοκλήρωσης– και η ηθική επένδυση του ανταγωνισμού και της αμφισβήτησης σε διηλεκτική βάση, είναι καθαυτή ένα θετικό και ριζοσπαστικό πρόταγμα. Γιατί η διαμόρφωση μιας τέτοιας κοινωνίας σημαίνει ταυτόχρονα την περαιτέρω επέκταση και κοινωνική εμπέδωση της αρχών της κοινωνικής ισότητας και ελευθερίας. Σημαίνει την πραγμάτωση του προτάγματος της κοινωνικής απελευθέρωσης ιδωμένου από μια σύγχρονη, κριτική και ιστορική ενήμερη, οπτική. Η αποδοχή *κατ'αρχήν* της προσωρινότητας και του μη αναγκαίου χαρακτήρα όλων των κοινωνικών ρυθμίσεων συνεπάγεται τη διεύρυνση της κοινωνικής ελευθερίας, συνεπάγεται ότι η κοινωνία και τα άτομα και οι ομάδες που τη συγκροτούν δεν είναι υποδουλωμένοι στους κοινωνικούς τους θεσμούς, αλλά είναι ελεύθεροι να τους κρίνουν, αμφισβητήσουν και αλλάξουν.²⁴ Και το εύρος αυτής της ελευθερίας εξαρτάται ακριβώς από το βαθμό αποδοχής της αρχής της ενδοχωμικότητας των θεσμών, από την επέκτασή του σε όλο και περισσότερες περιοχές του κοινωνικού, σε όλο και περισσότερες αξίες, κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές. Σε μια ριζοσπαστικά ελεύθερη κοινωνία κανένας κοινωνικός θεσμός δεν μπορεί να θεωρείται ιερός και αμετάβλητος, καμία κοινωνική ρύθμιση ή αξία δεν μπορεί να είναι μόνιμως πέρα από κριτική, αμφισβήτηση και πιθανή αλλαγή. Η απόρριψη του ουτοπικού ονείρου ενός κόσμου αρμονικού χωρίς τριβές και ρήξεις, η αναγνώριση του κοινωνικού ανταγωνισμού και της σύγκρουσης ως κεντρικών πολιτικών αξιών είναι

απόλυτα συνυφασμένα με μια τέτοια πρόταση και εδραίωση της ελευθερίας της κοινωνικής αμφισβήτησης. Αυτή ακριβώς η ελευθερία αμφισβήτησης είναι, επιπλέον, προϋπόθεση για την κατάκτηση μιας ευρύτερης κοινωνικής ισότητας και την απόκτηση και άλλων ελευθεριών από περιθωριοποιημένες και ασθενέστερες κοινωνικές ομάδες. Γιατί μεγαλύτερη ελευθερία αμφισβήτησης και ρήξης σημαίνει –πέραν των άλλων– και μεγαλύτερη δυνατότητα σύγκρουσης με το status quo και τον εκάστοτε ηγεμονικό συνασπισμό κοινωνικών δυνάμεων. Σημαίνει περισσότερες δυνατότητες για τους εκάστοτε ασθενέστερους και κοινωνικά αποκλεισμένους να αντιπαλεύουν και να ανατρέπουν κάθε φορά εκείνη την τάξη πραγμάτων που τυχαίνει να τους καθλώνει σε θέσεις ανισότητας και να τους περιορίζει τις ελευθερίες.²⁵ Η έμφαση στη δυσαρμονία και την έλλειψη, τα στοιχεία στα οποία εστιάζει η Λακανική θεωρία, είναι αναγκαία για την επέκταση και κατοχύρωση της ισής ελευθερίας ατόμων και ομάδων και από μια άλλη, επίσης, σχετική σκοπιά. Η επένδυση με θετικό νόημα της ιδέας μιας κοινωνίας χωρίς συμπαγή ενότητα και σταθερότητα καληθέρη για την ανεκτικότητα προς το διαφορετικό και αποκλίνον, προς τα άτομα και τις ομάδες που διαφοροποιούνται από τις κρατούσες κοινωνικές νόρμες ή που ευθώς διαφωνούν και συγκρούονται με αυτές σε στόχο την αλλαγή τους.²⁶ Έτσι η ελευθερία σκέψης και δράσης είναι πολύ ευρύτερη σε μια κοινωνία που αποδέχεται τον κοινωνικό ανταγωνισμό και έναν πλουραλισμό ριζικών διαφορών και αποκλίσεων παρά σε μια κοινωνία που ανάγει σε κύρια αξία την αρμονία, τη σταθερότητα και τη μεγαλύτερη δυνατή κοινωνική σύμπτωση.

Το «αντι-ουτοπικό» όραμα που προτείνει η Λακανική σκέψη δεν έρχεται από το πουθενά ούτε είναι μια απόλυτα πρωτότυπη επινόηση. Στην ουσία πρόκειται για μια εκ νέου προβολή θέσεων και αξιών θεμελιακών για την κουλτούρα της δημοκρατίας και του Διαφωτισμού, για μια νέα συνάρθρωσή τους από την οπτική της Λακανικής ψυχανάλυσης. Η κεντρικότητα των κοινωνικών ανταγωνισμών καθώς και η θεώρηση επιμέρους θεσμών και κοινωνικών σχέσεων ως όχι φυσικών και αναλλοίωτων, αλλά ως προσωρινών, ανθρωπινων δημιουργιών είναι βασικές θέσεις της μαρξιστικής φιλοσοφίας της ιστορίας. Το ήθος της κριτικής και αμφισβήτησης του υπάρχοντος ορίζει κατά τον Καντ το πνεύμα του Διαφωτισμού. Η αντιπαράθεση, η αντιπολίτευση και ο ανοικτός, υπό αίρεση, χαρακτήρας των κοινωνικών διευθετήσεων είναι θεμελιώδεις συνισταμένες και αξίες του δημοκρατικού τρόπου ζωής. Αυτό που «προσθέτει» η Λακανική σκέψη, όπως μας την παρουσιάζει ο Γ. Σταυρακάκης, δεν είναι όμως μόνο η ψυχαναλυτική οπτική. Είναι η αναγωγή της αναγνώρισης του πραγματικού σε βασική οντολογική θέση και, κυρίως, σε θεμελιακή ηθική. Η αποδοχή της σύγκρουσης και της προσωρινότητας των κοινωνικών διευθετήσεων δεν είναι συγκυριακή, μια ρεαλιστική αποδοχή τωρινών ιστορικών συνθηκών από τις οποίες ξεκινάμε, αλλά οι οποίες θα εκλείψουν τελικώς στην καλύτερη (αρμονική, τέλεια) κοι-

ωνία που οραματιζόμαστε. Ούτε είναι αρχή που μπάνει τελικά σε δεύτερη μοίρα έναντι άλλων κυριότερων προταγμάτων και αξιών (των καθολικών, άχρονων αληθειών του ορθού λόγου, της δημοκρατίας ως έκφρασης της κυριαρχίας ενός ενιαίου «λαού»). Η αναγνώριση του πραγματικού είναι η κύρια παραδοχή της Λακανικής θεωρίας. Και είναι μια αναγνώριση που η Λακανική ανάλυση επενδύει αξιακά και καλεί το υποκείμενο να την πραγματώνει στην ίδια του τη ζωή και τη στάση του απέναντι στο ίδιο, στον άλλο, την κοινωνία. Είναι η ηθική της Λακανικής ψυχανάλυσης.²⁷ Το να καταστεί η ίδια αυτή αναγνώριση της έλλειψης ρητή, κεντρική παραδοχή και οργανωτική αρχή της σύνολης κοινωνικής ζωής θα επιτρέψει τη ριζοσπαστικοποίηση της σύγχρονης δημοκρατίας και την ευρύτερη σταδιακά κοινωνική απελευθέρωση. Γιατί θα προαγάγει τη ρητή και σε βάθος απόρριψη της επιδίωξης για αρμονία και σταθερότητα που, επιβιώνοντας ακόμη σε κάποιο βαθμό στις σύγχρονες κοινωνίες, τις καθιστά πιο κλειστές, πιο ανελεύθερες. Και γιατί θα οδηγήσει στο να γίνει ρητό, να εμπειρωθεί και να βαθύνει ένα ήθος ελευθερίας, ανοιγματος στην αλλαγή, τη αμφιβολία, την κριτική αμφισβήτηση, πέρα από την επιθυμία πρόσδεσης σε στάσιμες μορφές ζωής, ένα ήθος που ενυπάρχει στους θεσμούς και τον κοινωνικό βίο των σύγχρονων δημοκρατιών, αλλά υπόρρητα, σε περιορισμένη έκταση και σε συνύπαρξη με διαφορετικές κοινωνικές αξίες και δομές εμφορούμενες από άλλες οργανωτικές αρχές. Γι' αυτό και σήμερα στο κέντρο της σύγχρονης κριτικής της και του εναλλακτικού οράματός της η Αριστερά θα έπρεπε ίσως να θέσει την ηθική του πραγματικού και την επιδίωξη μιας κοινωνίας που να την πραγματώνει σε βάθος στην πολιτική δομή και στο ύψος ζωής της. Αν στόχος είναι μεγαλύτερη ελευθερία, ευρύτερη ισότητα, περισσότερη δημοκρατία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια ευρύτερη ανάλυση βλ. Laclau, E. στο Zizek, S., Laclau, E., Butler, J.(2000), *Contingency, Hegemony, Universality*, London & New York: Verso, σσ. 306, 54-58' Laclau, E. (1997), *Για την επανάσταση της εποχής μας*, (εισαγωγή, μετάφραση Γ. Σταυρακάκης), Αθήνα: Εκδόσεις νήσος, σσ. 137-150' Laclau, E., Mouffe, C. (1985) *Hegemony and Socialist Strategy*, London & New York: Verso, σσ. 134-145, 190-191.
2. Βλ. Beck, U. (1997), *The reinvention of politics*, (trans. M. Ritter), Cambridge: Polity Press, σσ. 11-60, 132-160.
3. Βλ. επίσης Laclau, *Για την επανάσταση της εποχής μας*, σσ. 106-173, κυρίως 169-173.
4. Για μια εκτεταμένη σχετική συζήτηση βλ. Mouffe, C. (2000), *The Democratic Paradox*, London & New York: Verso, σσ. 108-127.
5. Mouffe, ibid.
6. Stavrakakis, Y. (1999), *Lacan & the Political*, London & New York: Routledge.
7. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σσ. 7-9.
8. Βλ. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σ. 9.
9. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σσ. 28-36.
10. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σσ. 35-37.

11. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σσ. 38-39.
12. Βλ. Laclau, *Για την επανάσταση της εποχής μας*, σσ. 74-109.
13. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σσ. 38-45.
14. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σσ. 65-75, 86-90, 130.
15. Πρβλ. Žižek, S. «Μήπως ο Λακάν δεν είναι μετασταστρουκτουραλιστής;» μτφρ. Γ. Σταυρακάκης, *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 73, Ιούνιος 2000 (Αφιέρωμα Λακάν και Σύγχρονες Επιστήμες), κυρίως σσ.40-42 και Žižek, S., Laclau, E., Butler, J., (2000), *Contingency, Hegemony, Universality*, σσ. 120-126, 308-311.
16. Για την ανάλυση των σχετικών παραδειγμάτων βλ. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σσ. 99-121.
17. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σσ. 45-54.
18. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σσ. 95, 110.
19. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σσ.111, 120.
20. Βλ. Lefort, C. (1988), *Democracy and Political Theory*, (μτφρ. D. Macey), Cambridge: Polity, σσ. 17-19· Laclau, E. (1997), «Εοχτολογία, Νεωτερικότητα και Δημοκρατία» στο *Για την επανάσταση της εποχής μας*, σσ. 189-198· Laclau, E., Mouffe, C. *Hegemony and Socialist Strategy*, σσ. 186-191· Benjamin R. Barber, «Foundationalism and Democracy» στο Benhabib, S. (1996) (εκδ.) *Democracy and Difference*, Princeton: Princeton University Press, σ. 350· Benjamin R. Barber, *Strong Democracy* (California, London: University of California Press, 1984), σ.132· John Keane, *Democracy and Civil Society* (London & New York: Verso, 1988), σ. 240.
21. Mouffe, C. (2000) *The Democratic Paradox*, σσ. 32-34, 103-105.
22. Βλ. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σσ. 123-127, 135-140.
23. βλ. επίσης Laclau, E., Zac, L. «Υποκείμενο της έλλειψης/ Υποκείμενο της πολιτικής», μτφρ. Η. Μαυρίδης, *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 73, Ιούνιος 2000 (Αφιέρωμα Λακάν και Κοινωνικές Επιστήμες), σσ. 80-88.
24. Πρβλ. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σ. 95.
25. Mouffe, *The Democratic Paradox*, σ. 22.
26. Βλ. Lefort, C. (1986), *The Political Forms of Modern Society*, (Thompson, J. ed.), Cambridge: Polity Press.
27. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σσ.129-134· βλ. επίσης Žižek, S. «Πέρα από την ανάλυση του λόγου» στο Laclau, E. (1997), *Για την επανάσταση της εποχής μας*, σσ. 295-311, κυρίως 309-311.

Ανδρέας Πανταζόπουλος, «ΓΙΑ ΤΟ ΛΑΟ ΚΑΙ ΤΟ ΕΘΝΟΣ». Η ΣΤΙΓΜΗ ΑΝΔΡΕΑ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ 1965-1989, πρόλογος: Γιώργος Πάσχος, εκδ. ΠΟΛΙΣ, Αθήνα 2001.

Δέσποινα Παπαδημητρίου

ΤΟ ΠΑΣΟΚ ως «κόμμα του κράτους» (Μ. Σπουρδαλάκης) ή «κόμμα - κράτος», δηλαδή «κρατικοποιημένο κόμμα», όπως το χαρακτηρίζει ο Γιώργος Πάσχος στον πρόλογο του βιβλίου, αναφερόμενος σε μια διαδικασία που λαμβάνει χώρα στη δεκαετία του 1980, εξακολουθεί να τροποδοτεί τον προβληματισμό των πολιτικών επιστημόνων. Το βιβλίο του Ανδρέα Πανταζόπουλου δεν συνιστά μια κλασική ανάλυση του ΠΑΣΟΚ προσανατολισμένη στη μελέτη της οργανωτικής του δομής, της εκλογικής του βάσης, των κυβερνητικών πολιτικών (μετά το 1981), της πολιτικής συμπεριφοράς. Μέσα από το πρίσμα της ανάλυσης της ρητορικής του Ανδρέα Παπανδρέου και της ιδεολογίας του ΠΑΣΟΚ, ο Πανταζόπουλος ωστόσο μελετά όψεις της στρατηγικής και των πολιτικών και πραγματεύεται εκ νέου ζητήματα που έχουν ήδη αποτελέσει αντικείμενο του επιστημονικού και δημοσίου διαλόγου, όπως επί παραδείγματι τα σχετικά με την φύση του κόμματος και την προγραμματική ασυνέπεια. Ως κεντρική κατηγορία ανάλυσης, η οποία πλαισιώνει και νοηματοδοτεί το εμπειρικό υλικό, ο Πανταζόπουλος επιλέγει τον «εθνικο-λαϊκισμό», ως μία έννοια που προκύπτει μέσα από τη διαδικασία επανορισμού του έθνους, τις αρχές της οποίας τοποθετεί στη δεκαετία του 1960. Η αμοιβαία αλληλονοηματοδότηση των δύο συστατικών της –λαού και έθνους– δημιουργεί μία καινούργια σύνθεση. Η πρόταση του Πανταζόπουλου είναι πρωτότυπη, παρά το ότι οι διαπιστώσεις του δεν αποκλίνουν πάντοτε από εκείνες που έχουν προηγηθεί. Αναφέρομαι κυρίως στην ανάλυση που θεωρεί τον λαϊκισμό, αρθρωμένο στο επίπεδο του λόγου, ως στοιχείο συστατικό της πολιτικής ταυτότητας και ως τύπο πολιτικής συμμετοχής, ανασταλτικό της θεσμοποίησης δημοκρατικών διαδικασιών (Χρ. Λυριντζής), ή ακόμη και στην άποψη ότι

το ΠΑΣΟΚ δεν υπήρξε ποτέ ένα γνήσια σοσιαλιστικό, πολύ λιγότερο σοσιαλδημοκρατικό κόμμα (G.Th.Mavrogordatos).

Το βιβλίο δομείται με βάση δύο νοηματικούς άξονες, από τους οποίους ο πρώτος διατρέχει τη διάκριση θεωρητικού - μεθοδολογικού μέρους και ερμηνείας των κειμένων, ενώ ο δεύτερος είναι άξονας διαχρονίας και διέπει τη μελέτη των ιδεολογικών συνεχειών και της εξέλιξης γενικότερα του κινήματος. Έτσι στο πρώτο μέρος του βιβλίου, με τίτλο «Λαϊκισμός: μια διαφορούμενη εννοιολόγηση», επιχειρείται ο εννοιολογικός προσδιορισμός του εθνικο-λαϊκισμού μέσα από την παρουσίαση διαφόρων ερμηνευτικών προσεγγίσεων του λαϊκισμού· στο δεύτερο που φέρει τον τίτλο «Τα "δύο έθνη" 1965-1967», εξετάζεται η άρθρωση μιας «προσθετικής εθνικής ιδεολογίας» από την κεντροαριστερή τάση της Ένωσης Κέντρου, αλλά και ο εθνικισμός της αριστεράς γενικότερα· το τρίτο αφορά στην περίοδο της θεμελίωσης του κινήματος 1974-1981 και το τέταρτο εξετάζει την «ιδεολογική σύνθεση υπό την λειτουργία της πολιτικής εξουσίας» 1981-1989 (σ. 37). Τέλος, στο πέμπτο μέρος ο συγγραφέας, ασχολούμενος με τον αυτοπροσδιορισμό του ΠΑΣΟΚ ως κινήματος, προάγει περισσότερο την ανάλυσή του για την φυσιογνωμία αυτού, η οποία αυτονομείται από την χρονική περιορισμένη (β' άξονας), αν και εστιάζεται ιδιαίτερα στην κυβερνητική περίοδο. Στο τελευταίο μέρος επιχειρείται η σύνθεση όλων των προηγούμενων στοιχείων της ανάλυσης.

Στηριζόμενος σε ένα συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο επιχειρεί να δείξει ότι το ΠΑΣΟΚ εμφανίζει όλα τα στοιχεία μιας εθνικο-λαϊκιστικής ταυτότητας, την «ιδεολογική προϊστορία» της οποίας τοποθετεί στα δύο χρόνια που προηγήθηκαν της δικτατορίας των Συνταγματαρχών. Η περίοδος άλλωστε 1965-1967 συνιστά μία «ιστορική και πολιτική φάση» διακρινόμενη από την μεταδικτατορική (1974-1989), η οποία αντλεί από την πρώτη «ένα σημαντικό μέρος της ιδεολογικής της ισχύος» (σ. 32). Παράλληλα η ανάλυση του Πανταζόπουλου που αφορά στην προδικτατορική περίοδο, η οποία στοχεύει σε μια «ευρύτερη, καταγωγική θεώρηση των ιδεολογικών ανασυνθέσεων» (σ. 33), δείχνει με σαφήνεια κάτι που καθίσταται έκδηλο και στις επόμενες σελίδες του βιβλίου, ότι δηλαδή η ανάλυση λόγου που επιχειρεί δεν είναι απλώς μία κειμενική περιεχομενική ανάλυση, αλλά διέπεται από ιστορικότητα, από συνείδηση της σημασίας που προσλαμβάνει για τον ιστορικό χρόνο η σχέση παλαιού και νέου, επανάληψη και πρωτοτυπίας, «συνέχειας και τομής, κυρίως όσον αφορά την δόμηση του πολιτικού και ιδεολογικού λόγου» (σ. 238). Οι αρχές της λαϊκής κυριαρχίας και της εθνικής ανεξαρτησίας αποτελούν κεντρικές έννοιες στον προδικτατορικό λόγο του Α. Παπανδρέου, αλλά και στην «Διακήρυξη Βασικών Αρχών και Στόχων του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος» της 3ης Σεπτεμβρίου 1974. Αποτελούν η μία προϋπόθεση της άλλης. Η ανάδυση άλλω-

στε μιας «νέας πολιτικής υποκειμενικότητας» –του λαού– εμφανίζεται «αναδιπλασιασμένη από αυτήν του έθνους» (σ. 120).

Μία επιφύλαξη θα μπορούσε να διατυπωθεί για το αν η «εχθρική απόσταση λαού και έθνους» (310), η οποία επισημαίνεται, αφορά την εθνοκφορούση ως ιδεολογία στο σύνολό της. «Ο λαός είναι ο πρώτος φόβος της εθνοκφορούσης» διαπιστώνει ο Πανταζόπουλος αναλύοντας τις τέσσερις διαλέξεις του Σάββα Κωνσταντόπουλου. Στον ελιτιστικό λόγο του δημοσιογράφου και θεωρητικού της δεξιάς, ο λαός συνιστά χωρική αμφιβολία μια αρνητική οντότητα. Υπάρχει ωστόσο και μια άλλη εκδοχή της εθνοκφορούσης της δεξιάς που διαγράφεται στο πεδίο των ευαισθησιών και θα την χαρακτηρίζαμε ως *λαϊκή*, παρόλο ότι το κυρίαρχο σημείον στον λόγο που αρθρώνεται είναι το *έθνος*.

Ας σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι το ακροτελεύτιο χρονικό όριο (1989) επιλέγεται από τον συγγραφέα καθότι αποτελεί σημείο που κλείνει, με την απώλεια της κυβερνητικής εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ, μία φάση της εξέλιξης του στην οποία αυτό προσλαμβάνει συγκεκριμένα πολιτικά χαρακτηριστικά. Η απουσία της περιόδου 1967-1974, η οποία οφείλεται κατά τον συγγραφέα στο ότι ο δημόσιος πολιτικός χώρος υπήρξε «τυπικά και ουσιαστικά ανύπαρκτος», δεν αποδυναμώνει καθόλου την ανάλυση, παρόλο ότι η συνεκτιμηση της θα ικανοποιούσε ενδεχομένως την περιέργειά μας.

Επανερχόμενοι στο θεωρητικό - μεθοδολογικό μέρος της μελέτης, θα παρατηρούσαμε ότι μας προσφέρει μια εμπειριστωμένη έκθεση της θεωρίας του λαϊκισμού που στηρίζεται κατεξοχήν στη γαλλική βιβλιογραφία, καθώς και του τρόπου με τον οποίο συναρθρώνεται ο λαός με το έθνος στις σχετικές ιδεολογίες και συντίθενται οι έννοιες αυτές στο σημασιολογικό πεδίο μιας λέξης, όπως στην περίπτωση της ρωσικής *варо́т* (narod) και της γερμανικής *Volk*. Από την ερωτητική πρόταση του Pierre-André Taguieff ο Πανταζόπουλος έχει αντλήσει την έννοια του λαϊκισμού διαμαρτυρίας και ταυτότητας, τις απόψεις για τις συνθήκες ανάδυσης του λαϊκισμού, την εννοιακή δομή του λαϊκισμού και τα πεδία σημασιολογίας του. Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται σαφές ότι η χρήση της έννοιας «εθνικο-λαϊκισμός» από τον συγγραφέα είναι απαλλαγμένη από τον επιλήψιμο χαρακτήρα που της προσέδωσε η υιοθέτησή της για την περιγραφική και την κατηγοριοποίηση των σύγχρονων ακροδεξιών κινήσεων της Δυτικής Ευρώπης, αρχής γενομένης από το γαλλικό Εθνικό Μέτωπο (FN). Κατά τον ίδιο τρόπο χρησιμοποιεί με ευστοχία τις έννοιες της «νόμιμης» και της «πραγματικής» χώρας (Charles Maurras) που συμπυκνώνουν το αίσθημα όσων αισθάνονται καταπιεσμένοι από μία πολιτική κατάσταση που θεωρούν ξένη και επιβλημένη εκ των άνω. Εξάλλου, η έννοια των «εθνικο-λαϊκών» καθεστώςτων και κινήσεων αναπήχθη κατά τη μελέτη του περονισμού από τον Gino Germani, ο οποίος μαζί με τον

Torcuato di Tella και τον Francisco Weffort, διέκρινε σαφώς τους λαϊκισμούς της Λατινικής Αμερικής από την ευρωπαϊκή παράδοση του φασισμού και του ναζισμού.

Ούτως ή άλλως, οι έννοιες έχουν την ιστορική κίνησή τους και φέρουν, ανάλογα με την χρήση τους σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, το βάρος αυτής, αποκτώντας θετικό ή αρνητικό πρόσημο. Τούτο όμως δεν καταργεί την ελευθερία εκείνου που αναλύει, να επιλέγει τις έννοιες που θεωρεί κατάλληλες για να επεξεργαστεί το υλικό του και να κατανοήσει τα ιστορικά φαινόμενα. Ο Πανταζόπουλος επιλέγοντας την κεντρική αυτή έννοια - κατηγορία βρίσκεται μέσα στην λογική των όρων, με τους οποίους ο Ανδρέας Παπανδρέου εγκალούσε τους πολίτες. Οι έννοιες λασός και έθνος αποτελούν δηλαδή δομικά στοιχεία του ιδεολογικού του λόγου. Η κατηγοριοποίηση του ΠΑΣΟΚ, στην ανάλυση του Πανταζόπουλου, παραμένει όμως στο πεδίο της ιδεολογίας του συγκεκριμένου πολιτικού σχηματισμού. Δεν παραλείπει όμως να αναφερθεί στο ασύμπτωτο του εθνικο-λαϊκιστικού χαρακτήρα του ελληνικού σοσιαλιστικού κόμματος προς την πολιτική κουλτούρα συνδιαχείρισης των δημοσίων υποθέσεων, ταξικού συμβιβασμού και συμμετοχής των μαζών που φέρει μεταπολεμικά το σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο. Η «συμμετοχή» στην ελληνική περίπτωση διαφοροποιείται έντονα από αυτό αλλά και από κάθε «θεσμικά συμβολαϊκή μορφή άρθρωσης των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων κυριαρχίας». Η απόκλιση από το σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο είναι εμφανής στο πεδίο άσκησης της συνδικαλιστικής δραστηριότητας και σε εκείνο της λειτουργίας της εσωκομματικής δημοκρατίας (σ. 291).

Οι κατηγορίες της «αντιστροφής» –ο συγγραφέας δηλώνει επί του προκειμένου την οφειλή του στην γραμμασιανή ορολογία της ανασύνταξης/αναγέννησης των υποταγμένων λαϊκών δυνάμεων– της «ενότητας» και του «ηγέτη» χρησιμεύουν στον συγγραφέα για μια γενική σύνθεση των συμπερασμάτων, εφόσον προσλαμβάνουν το νόμά τους στο πλαίσιο της εθνικο-λαϊκιστικής ταυτότητας. Στην «σύνθεση», στο έκτο μέρος του βιβλίου, ο Πανταζόπουλος προβαίνει σε ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις, όπως αυτή περί της σύνδεσης του αυτοπροσδιορισμού του πολιτικού σχηματισμού ως κινήματος με την «εσωτερικότητα» των σχέσεων του με τον λαό, εκείνη περί της άρθρωσης αντι-ελιτιστικού λόγου και στην κυβερνητική περίοδο του ΠΑΣΟΚ, ή τέλος τον αντι-πολιτικό τρόπο με τον οποίο πραγματοποιείται η πολιτική συμμετοχή στο πλαίσιο της αδιαμεσολάβητης σχέσης του λαού με τον ηγέτη και της απουσίας ενδιάμεσων πολιτικών θεσμών. Το αντι-πολιτικό στοιχείο θα μπορούσε όμως να ερμηνευθεί και ως ένας τρόπος αντίθεσης σε καθιερωμένες ή κυρίαρχες τάσεις πολιτικής συμπεριφοράς. Η επανάληψη τέλος μιας συγκεκριμένης θεματικής, η ανάγκη «συγχρονισμού» των αξιών στις εκάστοτε νέες συνθήκες (σ. 266), η έννοια της «κοινής παραδοχής», «ως δομικού

πλέγματος λαϊκών κοινωνικο-πολιτισμικών αξιών και ενός ηγετικού προτύπου» (σ. 270), οδηγούν τον Πανταζόπουλο στην άποψη ότι η προγραμματική «ασυνέπεια» της περιόδου 1981-1989 αποτελεί στην πραγματικότητα την «προγραμματική» ανάπτυξη μιας ιδεολογικής συνέχειας (σ. 271).

Αν τώρα η ανάγνωσή μας είναι ορθή, ο όρος *ρητορική* χρησιμοποιείται συχνά από τον συγγραφέα, με την έννοια ενός αφηγηματικού λόγου που έχει ως στόχο την πειθώ, αν και ενίοτε προσλαμβάνει απλώς την σημασία του *ρηματικού*, του *λόγου* (σ. 114, 182). Σύμφωνα με αυτή την λογική, αναφέρεται στην *ρητορική* του ηγέτη και στην *πολιτική ιδεολογία* του κόμματος. Διαχωρίζει επίσης σε κάποιο σημείο την πριν από το 1981 «διακηρυκτική ρητορική» από τον μετά το 1981 πολιτικό ρεαλισμό. Τις *ιδεολογίες* δεν τις θεωρεί ως απλό «προϊόν επινοήσεων εκ μέρους των ηγετών τους», αλλά με την ανάλυσή τους «προκρίνει προς διερεύνηση τον τρόπο και τις μορφές ύπαρξης των κοινωνικών ομάδων και τάξεων» (σ. 35). Η επιλογή των κειμένων και των ομιλιών του Ανδρέα Παπανδρέου, ως βασικού υλικού για τη μελέτη της ιδεολογίας του ΠΑΣΟΚ, οφείλεται στον καθοριστικό ρόλο του ηγέτη στην σύνθεση και οικοδόμηση του εθνικο-λαϊκισμού.

Το βιβλίο του Πανταζόπουλου αποτελεί σημαντική συμβολή στην ανάλυση των ιδεολογιών και συνεισφέρει στην επιστημονική συζήτηση για την μεταπολιτευτική συγκρότηση του ΠΑΣΟΚ. Πλούσιο σε παρατηρήσεις, πυκνό αναλυτικά, είναι γραμμένο σε ρέουσα γλώσσα και απευθύνεται περισσότερο στο ακαδημαϊκό κοινό.